

դիւնցի իր գործակալին (Սիմոն Բ. Յովսէփայ) իշխանութիւն կու տայ, որ երբ իր 200 զուկատ պահանջն ընդունի, 10 զուկատ տայ Հայոց եկեղեցւոյն, 10 զուկատ ալ Գեորգայ Բ. Յովհաննէոս վաճառականին : — Վերջնազոյն յիշատակն ալ շուտով հասած է, հազիւ 17 օր ետեւ այսինքն յուլիս 15ին. շաբաթ մի ջերմով և արեան վերքերով թեամբ հիւանդացեալ վախճանքեր է Տէր Յակովբ, 55 տարուան : Մահազիրքն Ս. Յովհաննոս թաղի, (որոյ մէջ է Հայոց տունն և եկեղեցին), միայն Պատուելի Հ. Յակոբ Հայն կ'ըսէ, առանց մականունան և պատուանունան, բայց բնակութեան տեղէն և այնուհետեւ իր անուան լուրէն յայտ է՝ որ ինքն Մարգարեանն է, կաթողիկոսի ղիքարն, արժանաւոր լաւագոյն ծանօթութեան և պատուոյ, նկատմամբ վիճեաաց և օտարաց՝ իրեն աշխատալի նուիրակութեանց և ճամբորդութեանց համար. նկատմամբ ազգիս՝ այն քաղքին Հայոց և իրենց եկեղեցւոյն վրայ տարած խնամոց համար, մանաւանդ որ ինքն է խաչի եղած անոնց հաստատուն հողաբարձու և խոստովանահայր, ինչպէս իրենց ալ կը վկայեն : Շատ տարի վերջը (1629) բարեզգած մէկ մի մեր երիցու ձեռագիր ժամագրոց մէջ գրեւ է. « Աստուած ողորմի հոգուն Տէր Ակոբին. ամէն. Հայր մեր » . որով կ'իմացուի որ զեռ կային զինքը սիրով յիշողք և յարգողք. որպէս հաւանիմ թէ ըլլան և մեր ընթերցողք, և յուսամ թէ ժամանակն յայտնէ նոր յիշատակներ այսպիսի անձին :

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒԻ ՌԵՍՈՒՄՆ

ՅԵՆՐԱՊԱ

(Տես հատ. Ծ. յէջ 525)

ՊԱՂՂԻԱՅԻ հայագիտաց վրայ մեր տուած տեղեկութիւններն գրեթէ լմնալու վրայ են : Ընթերցողք նոյն համառօտութեան մէջ ալ նկատեցին՝ որ քաջալերութիւնն երբեք չպակեցաւ : Երնայինք ասոնց թուոյն մէջ յիշատակել ուրիշ նշանաւոր անձինք ալ որ հայկական մատենագրութեան Եւրոպիոյ մաստուցած կարեւոր երկասիրութեանց լուրջ քննադատութեամբք զբաղեցան . օրինակ իմն, իմաստուն հնարօսն Տէգիրէ Ռաուլ Սօլէզ (1789—1854), բազմահոյակ արեւելապէտն Սիլվեստր Տըսստի (1758—1838), Յովսէփ Թուսէն Ռէինոյ (1795—1867), ուսուցիչ արաբականին ի Գպրոցն. Գաղղիոյ, որոյ ջանից և խրախուսանաց կը պարտինք Պետրոսեանց երիցու պատմութեան թարգմանութիւնն ի գաղղիական՝ ձեռամբ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետի. Եզիպտագէտն է. Մաքք Գաթրիմէր (1782—1857), որոյ հայկական մէկ բառգիրքը կը պահուի յԱզգային Մատենադարանին փարիզու. Ժ. Պար-

Թէլլմի Սէնդ—իւէր, որոյ համակրական խօսքերն արդէն մէջ բերինք: Մերթ ընդ մերթ Զրպետի ու Զհրապի օրինակին հետևողք ու ի փարիզ իրենց բնա- կութիւնը հաստատող Հայք, մանաւանդ Մուրատեան զարդին յայնմ քաղաքի հաստատուած աստն, գաղղիացի հայագիտաց ջանից մեծասէլ օժանդակեցին: Յիշենք զԳրիգոր վարդապետ Կարապետ Գապարանեան որ 1844ին հրատա- բակեց *Կթարգմանութիւն պատմական երկասիրութեան Եղիշէի հետեւեալ խո- բագրով. Soulevément national de l'Arménie Chrétienne au Ve siècle contre la loi de Zoroastre sous le commandement du prince Vartan le Mamigonien: Այս գրութեան յառաջ, նախընթաց 1843 տարւոյն մէջ, Ղազարու փարպեցոյ պատմութեանն ալ համառոտութիւն մը հրատարակեր էր ի նոյն գալլիարէն լեզու. Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan le Mamigonien, héros d'Arménie au Ve siècle, écrit par Lazare Pharb, son secrétaire, pour compléter l'histoire d'Elisée.*

Դժբաղդաբար այս իմաստուն հայագիտաց շատերուն գրութեանց ցրուած են զանազան ուսումնական թերթից, ու երբեմն նաեւ օրագրաց մէջ, ինչպէս նաեւ այլեւայլ Ավագիմիաներու Յիշատակագրաց (*Mémoires*), ու մերթ եւս այն- պիսի հրատարակութեանց՝ յորս մէկու մը մտքէն շիրնար անցնիլ անոնց ի խնդիր ելլել. կամ այնպիսի մակագրով մը՝ որ հայագիտին հետաքննութիւնը չիրնար շարժել: Այսպէս հանդիպեցաւ մեզ փոյ Նիքարի հետաքննական այլ- եւայլ յօդուածներ գտնել Տիփեոս և Սիկալիս՝ կրեոսացի արձանագործք (*Dipœnus et Scyllis, sculpteurs orétois*) խորագրով, հրատարակուած ի Յիշատակագիրս Գաղղիոյ ազգային հնագիտաց ընկերութեան (Շար չորրորդ, հատոր Ը. փարիզ 1877, յէջն 131—275), որք իմաստուն հետազոտու- թիւնք են խորենացոյ Պատմութեան երկրորդ զրքին երկոտասաներորդ գլխոյն, յորում կը պատմուի թէ Արտաշէս փոխադրել տուած ըլլայ ի Հայս զոսկեզօծ պղնձի արձանս Անահտայ, Հերակլեսի և Ալպոյնի, ու ազգային աստուածոց նուիրուած կռատան մը մէջ դնել տուած: Զիմոնանք յիշել առ տեղեալ թէ Զրպետեանն արդէն նոյն ընկերութեան Յիշատակագրաց մէջ (Հատ. Բ. 262) յօդուած մը հրատարակած էր հնոյն Հայաստանի կառավարութեան կերպին ու կրօնից վրայ, Է. Շաթթէլի « Պատմութիւն բնաշինչ բարձման հեթանոսութեան ի կայսերութեան արեւելից » գրքին մէջ ալ զանազան հե- տաքննելի տեղեկութիւնք կրնան գտնուիլ: Այսպէս շատ յօդուածք ի Մատե- նադարանի Հռովմաբական Դպրոցին (*Ecole des Chartes*), զորս մէջ բե- ռելը՝ չափէն աւելի պիտի ընդարձակէ մեր այս գրութեանք: Առանձին յօդուա- ծով մը պիտի խօսինք գալլիացի ուղեւորաց և ճանապարհորդաց վրայ որ ի Հայաստան. հիմկուհիմայ յիշենք Է. Ռըքլիւիի « Ընդհանուր Աշխարհագրու- թիւնն » և Վիլիէն Տը Սէն Մարգերի « Աշխարհագրական նոր բառգիրք », ուր ի յօդուածն « Հայաստան » (*Arménie*) ուսումնասէրք յիշատակուած պիտի գտնեն այս ուղեւորաց շատերուն անուանքն և իրենց երկասիրութիւններն նկատմամբ հալ հայրենեաց:

Բայց մեր մէջ բերած անուանքն ալ բաւական են անշուշտ որ Հայք եւ ռախտագիտութեան յիշատակ մը պահեն առ Գալլիա որոյ գիտնական հայագէտք՝ բաւական չիտեպեցին ուսումնասիրել միայն հայկական լեզուին մեքենական կազմութիւնն, այլ մանաւանդ ետեւէ եղան ծանուցանել և հռչակել Հայոց աշխարհի ու ազգի հնութիւնքը, պատմութիւնն, կրօնն ու մատենագրութիւնը։ Զբաղելով հայ լեզուովը, որ անհրաժեշտ պայման մ'էր իրենց հետազոտութեանցը, չիմոռցան զայն խօսող ժողովուրդը, և փափարեցան մինչև ի խորս իսկ ազգային ոգւոյն մուտ գործել։ Ուստի և կը համարձակինք ըսել, թէ այսպիսի ջանքով և եռանդեամբ զոր ցուցին՝ արժանաւորը երեցան Հայ ազգին երախտագիտութեան։ Իսկ մեք, անոնց յաջորդքս, իրենց ձեռք բերած դասին յաղթանակաց վրայ չենք նիրհեր, այլ գիտենք ու կը ջանանք արժանաւորը երևնալ անոնց։

Անցնինք հիմայ ի Պելճիա, ուր հայկական ուսմանց ներկայացուցիչն է ֆ. Նեւ։ Այս գիտնականն որ հաճեցաւ մեր այս հատուածը աչքէ անցնել յառաջ քան զուպագրիւն, զրեց առ մեզ. « Առանց երկմտելու թո՛ղ անփոփոխ այն հատուածը՝ զոր բնագրին համեմատ մէջ բերեր ես, և որ ապացոյց է իմ համակրութեան առ ազգն Հայոց, որ հայրենասիրութեամբ կրցեր է գիմամարտիլ հալածանաց և աղիտից։ Շատ լաւ մտածեր ես քու հմտութիւնդ այս աշխուական դատին ծառայեցընել »։

Պ. Նեւ (ֆելքս Յովհաննէս Մկրտիչ Յովսէփ) ծնած է ի Հաթ ի Հէնոյ, յերեքուսասն յունիսի 1816 աարւոյն։ Իր ուսմանց բնթացքն կատարելով ի Լուվեն, ի Պոն և ի Միւնիխ Պաւարիոյ, զնաց ի փարիզ՝ աշակերտիլ Գաթրիմէրի, Ռէինոյի և Եւգ. Պիւռնիֆի։ 1838ին փիլիսոփայութեան վարժապետի աստիճանն բնդունեցաւ. 1841ին արդէն ուսուցիչ էր յուղղափառ հայ մալաթարանին Լուվենի, և վրան քիչ տարի անցնելէն ետքը նաև անուանական ուսուցիչ հին մատենագրութեան և արևելեան լեզուաց։ Ի 1844 իր ի Լուվեն հրատարակած մէկ գրութեամբ « Ներածութիւն յընդհանուր պատմութիւն արևելեան մատենագրութեանց (Introduction à l'histoire générale des littératures orientales), ցըցուց յայտնապէս թէ անուանի արևելագէտ մը ըլլալու սահմանուած էր։ Մասնաւոր կերպով հետամուտ եղաւ սանսքրիտ և հայ լեզուաց, ի նմին ժամանակի չղարկելով ուսումնական հետազոտութիւններ ընել Լուվենի համալսարանին, ու նոյն քաղաքին « Երից լեզուաց » դպրոցին պատմութեամբ, ու երիտասարդ արևելագիտի մը՝ Եւգ. Ժաքիէ կենսագրութեամբ։ Մեր նպատակէն դուրս է մեծանուն ուսուցիչս՝ Հնդկաց մատենագրութեան վրայ իմաստուն երկասիրութեամբն զբաղիլն։ Իսկ հայկականին նկատմամբ՝ իր առաջին գրութիւնն է 1841ին Տիեզերք (Univers) օրագրին յուլիս 4 թուոյն մէջ հրատարակած՝ ի պատիւ Սուրբ Երզնայի մեր եկեղեցւոյ շարականին գաղղիարէն թարգմանութիւնը։ Ընդհանուր տրեւեան մատենագրութեանց պատմութեան ներածութեան մէջ (յ'էջ 54)

հայերէն լեզուն կը պնէ պարսկական ընտանեաց մէջ, զէնա՝ պահլաւ, փարսի, աֆղան, պելուճ, քիւրտ և օսէդ լեզուաց հետ. « Երկարատեն, կ'ըսէ, հայկականն անկախ լեզու մը կարծուեցաւ, մինչ կը պատկանի պարսկականին իր արմատներովն ու քերականական փոփոխութեամբ » : Նեւ՝ փեթըրմանի ու Վինտիլմանի կարծեաց վրայ կ'ուզէ ընել այս ենթադրութիւնը. Բայց չենք կարծեր որ նոքա այս տեղը տուած ըլլան հայկականին :

1843 տարւոյն « Ուղղափառ համայնարան » խորագրով ի փարիզ հրատարակուած ուսումնականութիւն 95 թուոյն մէջ (Հատ. ԺԶ 373 և ԺԷ 49—52) երեցաւ Նեւի՝ քննադատական զրութիւն մը Գովհաննու կաթողիկոսի պատմութեան զալլիական թարգմանութեան վրայ, Սէն-Մարթէնի աշխատարութեամբ, որ թարգմանչին մահուընէն ետքը հրատարակեցաւ : 1845ին նոյն հանդիսին մէջ (Հատ. Ի) հատուած մը հրատարակեց Նեւ Եղիշէի պատմութեան վրայ՝ զոր տասնընինգ տարի յառաջագոյն է. ֆ. Նայման թարգմաներ ու տպագրեր էր յանգլիական լեզու (Լոնտրա 1830), յիտալական՝ Գովսէֆ քահանայն Գափֆէլլէզի (Վենետիկ, 1840), Գապարանեան Գրիգոր վարդապետն ի զալլիական (1844), և Չանչիէվ ի ռուս (Թիֆլիզ 1853) :

1855ին Ասիական օրագրի հինգերորդ շարի վեցերորդ հատորին մէջ երեցաւ Նեւի ուսումնասիրութիւն մը « ի վերայ Թովմայի Մեծոփեցոյ և նորա պատմութեանն Հայոց, ի հնգետասաներորդ դարու » (Etude sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au 15 siècle). և որոյ վրայ տեղեկութիւն տուաւ Տիւրքիէ՝ « Հայկական ուսմանց բարգաւաճանաց վրայ ի Գաղղիա » երկասիրութեանը մէջ (յէջ 168) : Նոյն տարւոյն մէջ թարգմանեաց « զհանգստեան շարական » եկեկեցոյն Հայոց և տպագրեց ի Լաւլէն. (Les Hymnes funèbres de l'église arménienne sur les textes de Charagan). — 1857ին « Ուղղափառ հանդիսարան » ուսումնականութիւն հինգերորդ շարին երրորդ հատորին մէջ հրատարակեց հայկական մատենագրութեան աղբերաց առնուած ուրիշ երկասիրութիւն մ'ալ. « Կոստանդիանոս և Թէոդոս յարեւելեան եկեղեցիս, ուսումնասիրեալ ի յոյն և ի հայ աղբերաց. (Constantin et Théodose, devant les églises orientales, étude tirée des sources grecques et arméniennes). — 1859ին՝ փեթրմանէն տարի մը յառաջ, Պէլձիա (Belgique) կոչուած ուսումնական թերթին մէջ Նեւ հրատարակեց « Առաջնորդը Բելգիացիք յառաջնում խաչակրութեան » (Les Chefs Belges de la première Croisade) : Հետեւեալ տարւոյն մէջ տպագրեց « Պատմական տեսութիւն պատերազմացն Լէնկթիմուրի և Շահ Ռոքի ի յարեւմտեան Ասիա, ըստ աշտիպ հայ ժամանակագրութեան թովմայի Մեծոփեցոյ. (Exposé des guerres de Tamerlan et de Shahrokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph. (Mémoires couronnées et autres de l'Académie de Belgique) ի հատորն ԺԱ, յ'էջ 158, տպագրեալ ի Պրիւքսէլ : — 1861 ի Հանդիսարանն ողղափառ (Հատոր ԺԹ եօթներորդ շարի). » Դրուագք

ի պատմութենէ հալածանաց քրիստոնէական կրօնից ի Հայաստան ի Կինգե-
րորդ դարու. (Quelques episodes de la persécution du christianisme
en Arménie au 5e siècle; traduits pour la première fois de l'arménien
en français; Louvain): — ի 1862 « Յաղագս կոչման Հոգւոյն սրբոյ ի
հայկական պատարագամատուցի » . (De l'invocation du Saint-Esprit dans la
liturgie arménienne; Louvain): — ի 1863. « Փրեդերիկ Վինտիշման և
բարձրագոյն բանասիրութիւնն ի Գերմանիա » . (Frédéric Windischmann
et la Haute Philologie en Allemagne; Paris): Այս գրուածն մասնաւորա-
բար նախընտրած է ի քննադատութիւն գերմանացի գետնականին հետեւեալ
խորագրով մէկ երկասիրութեանը. Die Grundlage des Armenischen in
Arischen Sprachstamme, (Mémoires de l'Académie de Munich, classe
philos; philol, Հատոր Դ. մասն Բ. և խնդրուի թէ արիական լեզուաց
ճիւղին մէջ ո՞ր տեղ կը պատկանի հայկականին: — 1866 յունիս ամսոյն
մէջ ի Հանդիսարանն ուղղափառ հրատարակեց Նեւ (Հատ. Ի. Բ. յ'էջ 332-
344) սրբոյ Լուսաւորին ընծայուած Յաճախապատում գրոց ճառը որ յաղագս
զանազանութեան անձանց ի սուրբ երրորդութեան. (De la distinction des
personnes dans la Sainte Trinité). Տես G. M. Schmid, Reden und
Lehren des heilig. (Gregorius des Erleuchters, aus dem Armenischen
übersetzt, Regensburg, 1872, էջ 268):

Վերջապէս ի 1886 ընտիր երկ մը, կամ մասնաւոր երկասիրութեանց
հաւաքմունք մը ընծայեց Նեւ ապագրութեամբ, « Քրիստոնէայ Հայաստան
և իր մատենադրութիւնն » խորագրով. (L'Arménie Chrétienne et sa lit-
térature), հրատարակեալ ի Լուվէն, (էջ 400), ակթածալ հատոր մը,
յորում հեղինակը իւր արգէն նախընթաց երկասիրութիւններն ի մի հաւա-
քելով, նոր ծանօթութիւններ ալ վրան կ'աւելցընէ:

Պարթէլըմի աը Սէնդ-Իւէր՝ Խմաստնոց օրագրին մէջ (1886, յ'էջ
730), կ'ըսէ. « Եւրոպա մեծ համակրութիւն պարարկան
է այս փոքրիկ քրիստոնէայ ժողովրդեան, որ գրեթէ մոլորած՝ Ասիոյ քիչ
ծանօթ մասի մը մէջ, գիտցեր է հնգետասան դարերէ ի վեր պահել իր
հաւատքը, ի մէջ այնչափ վտանգաց և այնպիսի հարստահարութեանց . . .
Իրենց կրած այսչափ աղիւից և ցուցած հաստատմանութեան համար՝ ար-
ժանաւոր են ամենայն մտադրութեան: Ուրիշ պատճառաւ մ'ալ՝ մեր մտա-
դրութեանն կ'արժանանան: Կրօնական ու պատմական տեսակետով մեծ
արժէք ունեցող մատենադրութիւն մը ունի, որով կարող է մեզ ռաւոյա-
նել շատ բան այն յեղափոխութեանց վրայ որոց ականատես եղաւ Ասիոյ
այս մասն և շրջակայ գաւառք. չենք ուզեր խօսիլ հայկական պատարագամա-
տուցին վրայ՝ որ քիչ հետաքննական չէ »: Ասոնց վրայ աւելցընենք Նեւի
հետեւեալ համակրութեամբ լի խօսքերն՝ իր այս գրուածին յառաջբան ծա-
նօթութեանց մէջ. « Պատմութեանց մէջ դժուարագիտ կրկնակի երևութիւն,
հայկական ժողովուրդը, զօրաւոր՝ իր զարմանալի հաստատմութեամբն թէ՛ իր

բարուցը և թէ հաւատոց, յերկարակեաց եղաւ քան զպատերազմունս և զյեզափոխութիւնս որ կերպով մը զինք տասանորդեցին. և իր մատենագրական ու եկեղեցական լեզուին մէջ ունի նշանակ մը իր կենդանութեան և առհասարակայ մը մշտնջենաւորութեան: Կարծես թէ սահմանուած է մասնակից ըլլալ որ մը Ասիոյ վերածնութեան »:

Պեղծիոյ մէջ հայկական ուսմանց նկատմամբ այլ և այլ յօդուածք հրատարակուեցան Մոսկոն ուսումնաթերթին մէջ, որ համազգային հանդէս մ'է և գիտութեանց ու զգրութեանց հետամուտ ընկերութենէ մը 1882էն ի վեր կը հրատարակուի ի Լուլէն: Գլխաւոր աշխատակիցներէն մէկն է Պ. Նեւ, և ուր թէ իրեն և թէ այլոց հետեւալ յօդուածոց կը հանդիպինք. « Քանի մը տեղեկութիւնք վաճայ և ուրիշ արձանագրութեանց վրայ ի Ա. Հ. Սայս և ի Գերովթէ Պատկանեան » . (Quelques notices sur les inscriptions vanniennes et autres, par M. A. H. Sayce et feu M. Kéropé Patkanian de St. Pétersbourg). — « Երանօթութիւն յԵմիլիէ աը Տիյոն՝ Հայաստանի մատենագրական—պատմական մատենախօսութեան վրայ ի Գերովթէ Պատկանեան » . (Comptes rendu par M. Emile de Dillon de l'esquisse bibliographique de la littérature historique de l'Arménie, par M. K. Patkanian; St. Pétersb. 1880) յառաջին հատոր Մոսկոնի 144—147. — « Ռեսթէյնի, քննադատութիւն Աշխարհագրութեան Մովսիսի Խորենացոյ հրատարակելոյ ի Հ. Արանէ Սուքրի, ի Վենետիկ 1881 » . (Critique par M. de Restaing de la Geographie de Moïse de Khorène, éditée par le R. P. Arsène Soukry; Venise 1881). — Երրորդ հատորին մէջ (1886) Կ. Տը Հարլէս կը քննադատէ Տիյոնի ուսման լեզուով հրատարակուած հայկական ուսումնաթերթութիւնքը (Etudes), ցուցնելով հայերենին յարաբերութիւնքը երանեան լեզուաց հետ (Rapports de l'Arménien avec les langues eraniennes, Karkoff, 1884). — Փ. Նեւ ալ նոյն հատորին մէջ կը հրատարակէ « Տեսութիւն » մը Տիւրքիէի ձեռքով գաղղիարէնի թարգմանուած Ասողայ պատմութեան վրայ, որոյ առաջին մասը տպագրեր էր Գարրիէր. (Compte—rendu de l'histoire d'Acoghig, traduite par Dulaurier et publiée par M. Carrière. — 1887 տարւոյն մէջ գեղեցիկ քննադատութեան մը կը հանդիպինք Պատկանեանի հրատարակած Թովմայի Արծրունոյ պատմութեան. (Critique de l'édition de Patkanian de l'Histoire de la maison des Ardzrounis, par le Vartabed Thomas Ardzrouni. St. Petersburg, 1887). — Ի հատորն եօթներորդ (յ'էջ 358—364) Նեւի մէկ հատուածը՝ հայերէն լեզուով եղած քանի մը նորագոյն հրատարակութեանց վրայ. « Quelques récentes publications de littérature arménienne » . Իսկ ի 1889 տեղեկութիւն մը՝ Վիեննայի Միխիթարեանց Հանդէս ամսօրեայ ուսումնաթերթին վրայ. (Notice sur la Revue mensuelle=Hantess Amsoria=des Mékhitaristes de Vienne). Այն առթիւ կը ծանուցանէր Նեւ թէ 1888 հոկտեմբեր ամսէն ի վեր Նեղոս ա.

նունով շաբաթական հայ օրագիր մը կը հրատարակուէր յԱղեքսանդրիա Ե-
գիպտոսի՝ Ռշտունի Մնտոնի խմբագրութեամբ։ Բայց այս օրագրին հրատա-
րակութիւն քիչ ատենէ խափանուեցաւ, որովհետեւ տպարանին հայ տառից
տէր քահանայն բռնազատուեցաւ երթալ ի Կալաց՝ հոն նոր թերթ մը հաս-
տատելու դիտաւորութեամբ։

Մեր ինչուան հոս ըսածներէն ալ յայտնի կ'ըլլայ թէ Պելճիոյ ալ՝ ուր
այսչափ յառաջողեմ եղան հայկական ուսմունք, մասնաւոր երախտագիտու-
թեան պարտք մը ունին Հայք։ Փափաքելի է որ աւելի բազմաւնան փելիքս
Նեւի հետոց ետեւէն գնացող բանասէրք և գիտունք, չմոռնալով երբեք հետեւ
ւեալ գեղեցիկ խօսքերն զոր համակրելի հայագէտն 1845էն ի վեր կը գրէր
յՈղջափառ համալսարանի. « Հայաստան, կ'ըսէր, մէկ ծայրէն կը մօ-
տենայ յունական հնութեան, յորմէ իր մատենագրութիւն բազմաթիւ փոխա-
ռութիւնք ըրաւ թարգմանութեամբք. և միւս ծայրովն ալ՝ արեւելեան իսկա-
տիկ կենաց։ Եթէ դարուց ընթացքին մէջ իր քաղաքական կեանք և վիճակ
շատ տարբեր եղաւ, բայց իր կրօնական պատմութիւնք՝ քրիստոնեայ ազգի
մը պատմութիւն է. և այս տեսակետով՝ չիկրնար անտարբեր մնալ մայրիսի
ժամանակի մը մէջ, որպիսի է մերս, որ ժողովրդոց տարբերութեանց մէջ
իրենց ընկերական զաղափարաց ոյժն ու յալոգութիւնը կը փնտռէ, և որ հոս
ալ բռնազատուած է ճանչնալ և ընդունիլ քրիստոնէական սկզբանց պահպա-
նողական ոյժը » ։

Կը մնայ խօսիլ գերման ինչպէս նաեւ զուիցերացի, աւստրիացի, հայագի-
տաց և իրենց երկասիրութեանց վրայ՝ որչափ որ հայ լեզուին ուսման և
մատենագրութեան հետ վերաբերութիւն ունին, դուրս թողլով առ այժմ ճա-
նապարհորդներն և հետախոյզ քննիչքն՝ որոց գրուածք աշխարհագրական նկա-
րագէն կամ տեւութիւններէն անդին չեն անցնիր։ Այս նկատմամբ պէտք
եղած անդեկութիւններն լիովի կրնան ընծայել Կարլ Ռիտտերի հսկայ աշ-
խատասիրութիւնն, Erdkunde կոչուած, ինչպէս պարբերական հետեւեալ ու-
սումնական և աշխարհագրական թերթերն. Globus, Ausland, Determann's
Mitteilungen, Zeitschrift der Geographie, und Erdkunde, և այլն։ Ա-
սիկայ մասնաւոր ուսումնասիրութիւն մ'է, որ թէպէտ հետաքննական, բայց
մեր գծած սահմանին մէջ չի մտներ։ Բո՛ւն հայկական ուսմունք ի Գերմա-
նիա՝ իննևտասներորդ դարու սկզբնաւորութեան կը պատկանին Կ. ֆ. Նայ-
մանի պատմական ու մատենագրական երկասիրութեամբք. յետոյ երեցաւ
Թ. Հ. Փեթրմանի հայ լեզուի քերականութիւնն՝ լատին լեզուով բացա-
րուած, և որ պատճառ եղաւ բանասիրական փորձերու Լ. Տիէֆէնպախի
(Die fenbach), ֆ. Վինտշմանի (F. Windischmann), Ռ. Կօշէի (R.
Gosche) և Պ. Լակարտի (Paul de Lagarde). Հոչականուն բանասէրքն
Պոփփ, Շլէյխէր (Schleicher), Պոտտ (Pott), Սպիեկէլ (Spiegel), Լասսէն
(Lassen) անպէտք հայ լեզուի, չիրցան որոշ կարծիք մը յայտնել, մինչ

Տրլաւարտ և Փր. Միլլէր երանեան լեզուաց դասակարգին մէջ կը դնեն զայն : Էւ թէպէտ հիմնուհիմայ հայ գրականութեան ուսումը այնչափ յառաջագէտ չէ առ նոսա, բայց բանասիրական մասին մէջ մեծ յառաջադասութիւն կայ. և օրինակ, Պուկկէի (Bugge) մէկ գիրքը, որոյ վերայ պիտի խօսինք : Այս յառաջադիմութեան շնորհիւն է որ սկսան առողջ և լուրջ քննադատութեան կանոններով բնագրաց վրայ ուսումնասիրութիւննին ընել : Առաջինն եղաւ Ալփրետ Ֆրեյ Կուտշմիդ՝ Խորենացոյ ու Ագաթանգեղոսի գրոց վրայ ըրած քննադատութեամբք. իրմէ ետքը Ատոլփ Բաւմկարթներ Մուխիս Խորենացոյ Պիտոյից գրքին վրայ երկասիրութեամբ : Հարկ չէ ըսել և պնդել թէ որ և իցէ մատենագրութիւն շահաւէտ կերպով ուսումնասիրելու համար՝ ի վեր քան զամենայն խնդրելի են վաւերական բնագիրք, որ կարելի եղածին չափ գերծ և անարատ ըլլան օրինակողաց վերպակներէ : Եթէ այս մեր խօսքը կը պատշաճի գրաբար կամ հին լեզուին, չիմոռնանք՝ յաւելուլ թէ հիմայ նոր լեզուով ալ կը սկսի զբաղիլ գերման բանասիրութիւն : Լայպցիկի տպագրատպետ մը, Ո. Ֆրիտրիխ, Աբգար Յովհաննիսեանի վերատեսչութեամբ՝ տասնի չափ հատորք հրատարակեց Հայկական Մատենագրարան խորագրով (ի գերման լեզու), և Ալթլէյթ Լէյսթ (Leist) մերթ ընդ մերթ օրագրաց մէջ կը հրատարակէ նորագոյն հայ քերթողաց երկեր թարգմանուած ի գերման : Այս ամենայն՝ գեղեցիկ ապագայ մը զուշակել կուտան մշակութեան հայերէն լեզուի յեւրոպա. և եթէ ստոյգ է որ իննևտասներորդ դարը միայն պատրաստութիւն մ'է առ այդ, քաններորդին պիտի պատշաճի հայկական մատենագրութեանը քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ իրեն վայելուչ դիրքը տալու փառքն : Բայց լմբննալու վրայ եղող վարուս մէջ ապրողներն ալ զեռ իրենց կատարելիք գործն ունին* : Մեր յաջորդք՝ Հայոց մատենագրութեան ու պատմութեան աւելի հմուտ և քաջածանօթ ըլլալու համար, պէտք է բուն իրենց երկրին մէջ հետազօտեն և ուսումնասիրեն : Վասն զի պատմիչն, հնախօսին, երկրագիտին, աշխարհագրին համար ինչ աւելի միջոց կայ անցելոյն վերածնութեան աշխատանքին մէջ : Ինչ աւելի ուրիշ կերպով կրնայ յաջողիլ բանասէրն յուսումնասիրել զգաւաւաբարբառս ժողովրդեան, որ այնչափ անհրաժեշտ է իրեն : Եւրոպացիներ

* Երկու տարի յառաջ (1891) կը գրէր այս տողերն զաղդիացի հայագէտ Գ. Ա. Դրումաֆֆ, եւսանդեամբ և Լանիւ աշխատելով՝ մեր հին և նոր լեզուն ընտանեցնելու և աւելի կերպով ծանօթացընելու եւրոպական բանասիրութեան : Մնցեալ տարւոյն դեկտեմբերի 16ին իր անակնկալ մահը, իրաւամբ ցաւալի կորուստ մ'է ուսումնական աշխարհի :